

ӨСҮМДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨГҮ САЛТТУУ БИЛИМДЕРДИ БИОЛОГИЯ САБАГЫНДА ПАЙДАЛАНУУНУН МААНИСИ

Бул макалада табият менен эриши аркак жашап келген кыргыз элинин жергиликтүү өсүмдүктөр жөнүндөгү этноботаникалык түшүнүктөрү аныкталды. Өсүмдүктөрдү тамак-аш, дары-дармек, тиричилик буюмдары катары колдонуудагы унутулуп бараткан салттуу билимдери жана аны изилдөөнүн бүгүнкү күндөгү абалы жөнүндө берилди. Кыргыз элинин этноботаникалык билимдери элдик оозеки чыгармаларда (эпос, жомок, макал-лакап, жамак, накыл сөз ж. б.) сакталып калган. Чыгармаларда адам менен табияттын ортосундагы байланыштар; өсүмдүктөрдүн сырлары, түрлөрү, мааниси, касиеттери жана колдонулуштары сүрөттөлүп берилген. Мектеп биологиясын окутууда өсүмдүктөр жөнүндөгү салттуу билимдерди пайдалануу, даңазалоо, баалоо жана кийинки муундарга сактоо багытындагы иштерди уюштуруунун өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: Этноботаника, салттуу билимдер, баалуу өсүмдүктөр, оозеки элдик чыгармалар, адырашман, жалбыз, көкөмерен, байтерек.

Г.М. Долонова - старший преподаватель,
Ошский гуманитарно-педагогический институт

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАРОДНЫХ ЗНАНИЙ О РАСТЕНИЯХ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В данной статье определены основные этноботанические понятия кыргызского народа, живущий в гармонии с природой. Излагаются сведения о сохранившиеся традиционные знания об использовании растений в питании, лечении, а так же в быту. Этноботанические знания кыргызского народа сохранились в произведениях устного народного творчества (эпосах, сказках, пословицах и поговорках, изречениях). Показаны особенности организации работ по сохранению и передаче следующему поколению традиционных знаний о растениях и применении в обучении биологии в школе.

Ключевые слова: этноботаника, народные знания, ценные растения, устное народное творчество, мята, чабрец, тополь, гармала.

G.M. Dolonova - Senior lecturer,
Osh humanitarian pedagogical institute

THE MEANING OF USING TRADITIONAL TEACHING ABOUT PLANTS AT THE LESSON IN BIOLOGY

The article death with the ethno botanic local plant terms of Kyrgyz people who have a close relationship with the nature. The author collects the materials which the plants are used for food, medicine, daily life and up-to-date condition of the research on this sphere. Ethno botanical education of Kyrgyz people are depicted in the folklores (epic, fairy-tales, proverbs). The relationship between a man and nature, plant secrets, their topes, meanings, peculiarities and usages are described in this article.

Key words: ethnobotany, folk knowledge, valuable plants, oral folk art, mint, thyme, poplar, garmala.

Салттуу билимдер кыргыз элинин дүйнө таануусунда, философиялык ой жүгүртүүсүндө, жашоо тиричилигинде, чарбачылыгында маданиятында, өтө чоң мааниге ээ болгон. Кыргыз элинин кылымдардан бери келе жаткан салттуу билимдери бай тажрыйбанын негизинде топтолгондуктан жаратылыштын шартына шайкеш келиши менен айырмаланган.

Азыркы кезде көптөгөн европалык өлкөлөрдүн жана Американын континенттеринде илимий багыт катары этноботаника салттуу билимди сактап жүрүүчүлөрдүн өсүмдүк дүйнөсү жөнүндөгү баалуу билимди жыйноочу багыт катары кабыл алынган [7].

Кыргыз эли да байыркы мезгилден тартып эле дары-дармек өсүмдүктөрүнө кайрылышып келген. Атайылап кагаздын бетине жазылып, ал жазмалар сакталып калбаса да, айрым чөптөрдүн адамга жана малга дарылык касиеттери муундан-муунга оозмо-ооз айтылып, уламадан уланып келе жатат. Элибиз башынан дары өсүмдүктөрдүн дарылык заттарынын жылдын мезгилине карай топтолушун, өсүмдүктүн жашына, анын экологиясына байланыштуу өзгөрүп турарын билишкен [4]. Ал эми өсүмдүктөрдүн пайдалуу касиеттери жөнүндө айтсак, ал өзүнчө илимдин бир бөлүгү десек жаңылбайбыз. Бул кара жер үстүндөгү жашоо-тиричилик өсүмдүктөргө тыгыз байланышкан жана алардын өзгөчө жактары бар. Алардын колдонушу ар түрдүү. Фитонциддүү өсүмдүктөрдүн сырларын билип, бакча өсүмдүктөрүн ар кандай оорулардан, курт-кумурска зыянкечтеринен арылтууда, үй тиричилигинде келемиш, чычкан, чымын-чиркейлерден жана айыл чарба өсүмдүктөрүн зыянкечтерден коргоодо пайдаланышкан [4].

Кыргыздардын кол өнөрчүлүк чеберчилиги өзүнүн көп кылымдык тарыхы, жашоо тиричилиги менен кошо жаралган. Кол өнөрчүлүк чеберчилиги дайыма элдин улуттук мүнөзүн, көркөмдүк өзгөчөлүгүн жана элдин турмуштук суроо талабын канааттандыруучу туруктуу салттуулугун сактап келген. Кыргыздар кол өнөрчүлүк чеберчилигинде сөөк, темир, жүн, тери, таш менен кошо жыгачты да пайдаланышкан [6]. Элдик кол өнөрчүлүктүн жаралган буюмдары; үй буюмдары, ат жабдыктары, зергердик буюмдар, элдик музыкалык аспаптар болуп бөлүнөт. Ушул түрлөрдүн бардыгына жалпы мүнөздүү көркөмдүктү оймо-чийме берет. Түрдүү түстөгү оймо-чийме кыргыздын бардык буюм-теримдерине болуп көрбөгөндөй кооздукту жана көп маанилүүлүктү берет. Ал эми өсүмдүктөрдөн түс алуунун элдик ыкмасы илгертеден эле белгилүү болгон [6].

Кийинки мезгилдерде кыргыз окумуштууларынын: Алдашев А.А., Алтымышев А.А., Алимбаева П.К., Ботбаева М.М. жана башкалардын этноботаника илимине кошкон салымдары чоң. Аталган окумуштуулар Кыргызстандын өсүмдүктөрүнөн түрдү заттарды алуу жана алардын касиеттери боюнча бир катар эмгектерди жаратышкан. М.М.Ботбаеванын [2004,2007,2012] эмгектеринде Кыргызстандагы өсүмдүктөрдүн нукура кыргызча аталышы биринчилерден болуп илимге киргизилген.

Бирок, тилекке каршы кыргыз элинин көпчүлүк салттуу билимдери айрым бир объективдүү себептердин негизинде (саясий себептер, ааламдашуу ж.б.) унутта калып же эскинин калдыгы катары бааланып, айрым бир өзгөрүүлөргө дуушар болуп, күндөлүк турмушга кеңири колдонуудан чыгып калган. Ата-бабаларыбыз өсүмдүктөрдүн ар кандай түрлөрүн, алардын сырларын терең билишкен жана колдонушкан. Адам менен табияттын ортосундагы байланышты элдик оозеки чыгармачылыктарда (эпос, жомок, макал-лакап, жамак, накыл сөз ж. б.) кеңири чагылдырышкан [4]. Демек кыргыз жеринде өскөн майда чөп-чардан тартып, бак-дарактардын дээрлик бардык түрүнүн натуралдык түр-түспөлүнөн баштап, көркөм

сүрөтүнө чейинки элеси кеңири чагылдырылган. Мисалы, элдик оозеки чыгармачылыкта жүзгө жакын өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн аты белгилүү. Кыргыздардын турмушунда өсүмдүктөр дүйнөсүнүн орду чоң болгон. Кылымдар бою калыптанып келген тажрыйбалардын натыйжасында элибиз пайдалуу жана зыяндуу өсүмдүктөрдү ажыратып, тааный алышкан. Дары, тоют, азык түлүккө керектүү өсүмдүктөрдү байыркы мезгилде колдонушуп, эл арасына кеңири жайылтышкан жана алардын ар биринин аттарын (мисалы, бир дарактын бутагына, сөңгөгүнө чейин ат беришкен) жакшы билишкен [4].

Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында дарактарга байланышкан көптөгөн жомоктор, аңыздар, легендалар, уламыштар, макалдар жашайт. Алсак, Искендер Зулкарнайндын (Александр Македонскийдин чыгыш элдериндеги аты) арча жөнүндөгү уламышы; жаңгак, карагай, табылгы ж.б. дарактар жөнүндө түрдүү аңыздар айтылган. Булар жөнүндө билген кыргыз эли өсүмдүктөргө жандуу карап, аяр мамиле жасашкан. Эпостук маалыматтардан улам бир кездерде кыргыздар байтеректи же чынар теректи ыйык деп санагандыгын билебиз. «Эр төштүк» эпосунда жер астындагы дүйнөдө тамыры жердин жети катмарына кирип, төбөсү көк тиреген мунардай сүрөттөлөт. Мифологияда бул дүйнө дарагы деген ат менен белгилүү болуп, асман (дарактын учу, сөңгөгү, тамыры), жер (ортоңку бөлүгү) жана жер алды (төмөнкү бөлүгү) дүйнөлөргө дал келүү менен ааламдын символдук элесин берген [4]. Дүйнө дарагы кыргыз фольклорунда да даана байкалат.

Кыргыз элинин салттуу билимдерин ишке ашыруу менен, жаратылышка аяр мамиле жасоону жана каада салттарды, үрп-адаттарды, элдик оозеки чыгармачылыкты укумдан тукумга өткөрүп берүү менен бирге салттуу билимдерди колдонуу аларды кеңири жайылтуу азыркы кезде актуалдуу маселелерден болуп эсептелет.

Кыргыз эли илгертеден табият менен эриш-аркак жашап, анын байлыктарынын баары адам баласына кызмат кылаарын аңдап түшүнүшкөн. Башкача айтканда жергиликтүү өсүмдүктөрдү тамак-аш, дары-дармек, идиш-аяк, боз үй керемелери, ат жабдыктары, боз үй, кийим кечелер үчүн боёкторду алууда колдонушуп билишкен.

Пайдалуу (дары-дармек, тамак-аш, тоют, боёк, зыянкечтерге каршы күрөшүүчү ж.б.) өсүмдүктөр жөнүндөгү салттуу билимдерди даёзалоону мектеп окуучулары мене биргеликте алып чыгуу бүгүнкү күндүн талабы деп айтсак жаңылышпайбыз. Окуучулардын теориялык билимдерин терең өнүктүрүү менен бирге жаратылыш байлыктарына үнөмдү, сарамжалдуу мамиле жасоого тарбиялоо менен жаратылыш байлыктарын коргоого үйрөтүү, пайдалуу өсүмдүктөрү жөнүндө билдирүү, чыгармачылык табити, эмоциялуулук сезимин, маданиятын өстүрүү парзыбыз. Үйгө тапшырма берүүнүн ар кандай түрлөрүн пайдалануу менен кыргыз элинин өсүмдүктөр жөнүндөгү салттуу билимдерди алып чыгуу:

- Адабияттар менен иштөө (оозеки элдик чыгармаларда, элдик ырлар, макал-лакаптар, эпостор, ж.б. өсүмдүктөрдүн чагылдырылышы);
- Дары-дармек өсүмдүктөр жөнүндө маалыматтарды жыйноо (өсүмдүктөрдүн кыргызча жана илимий аталышы, морфологиялык мүнөздөмөсү, өскөн жери, түрлөрү, жыйноо мөөнөтү, ооруларга пайдалануу жолдору ж.б.);
- Тамак-аш, тоют, боёк, зыянкечтерге каршы күрөшүүчү ж.б. өсүмдүктөрдүн түрлөрү.

Салттуу билимдердеги пайдалуу өсүмдүктөр жөнүндө «Бабалар билген байлыкты баалап алуу парзыбыз», «Чыгармаларда дары чөптөрдүн чагылдырылышы» деген темадагы класстан тышкаркы иштерди, «Кыргыздардын жыгач буюмдары же өсүмдүктөрдүн турмуш-тиричиликтеги мааниси» деген темада дил баян, «Биз саякатка чыгабыз», «Өсүмдүктөрдү баалайлы», «Дары чөптөрдүн пайдасы», жана башка темадагы тарбиялык сааттарды өтү менен окуучулардын таанымын жогорулатабыз.

«Чыгармаларда дары чөптөрдүн чагылдырылышы» деген темадагы класстан тышкаркы иштин жыйынтыгы боюнча көптөгөн дары-дармек өсүмдүктөр жөнүндө маалыматтар төмөндөгүдөй тартипте жүргүзүлдү.

Адырашман (*Peganum harmala* L.). Адырашман бийиктиги 20-25 см. келген көп жылдык өсүмдүк. Тамыры өзөк тамырлуу, көп баштуу, сабактары көп чачырактуу. Май, июнь айларында гүлдөйт. Июль, август айларында мөмө берет [1]. Дарылык сырьёсу уругу, чөбү болуп эсептелет. Андан дары жасоо үчүн сабагын гүлдөгөн кезинде оруп, уругун жыйнап алат. Кыргыз эли адырашманды дары катары илгертен бери колдонуп келишет. Ооруган адамдарга адырашмандын кургак гүлүн түтөтүп, жытатып, ырымдап келишкен. Маалыматтарга караганда адырашманды бешиктин астына төшөп баланы көз тийүүдөн сакташкан. Жер үстүндөгү бөлүктөрүнүн кайнатмасын ичеги-карын ооруларын дарылоодо колдонушкан. Жалбырагынын кайнатмасын жарааттарга таңып, кызыл жүгүрүккө каршы пайдаланышкан. Ошондой эле адырашманды көк жөтөлдө, ар кандай жараттарга, баш ооруга пайдалануу оң натыйжа берген.

Адырашман, ыкшары,
Аткулагы, чалканы,
Кызыл куурай, чогойно,
Коко тикен, чырмоогу
Айдагандай чыкканы [5].

Арча менен аластап,
Ар баладан калдастап,
Адырашман түтөтүп,
Алдына келди камданып [5].

«Кыргыздардын жыгач буюмдары же өсүмдүктөрдүн турмуш-тиричиликтеги мааниси» деген темада дил баянда төмөндөгүдөй маалыматтар жыйналды.

Жалбыз (*Mentha piperita* L.). Тоо жалбызы бышып жетилген учурда, сарымсак менен кошо жесе жаш балдардын ичеги курттарын түшүргөн.

Кызыл мыя, жалбызы,
Жылтырканы, шыбагы,
Чыккан чөбү кызыл от,
Чийи менен камышы [5].

Көкөмерен (*Ziziphora*). Аны эл арасында «кудайдын чөбү» деп аташкан. Кайнатылган тундурмасын заараны айдап чыгарууда, ашказандын, ичегинин ишпешин калыбына келтирүүдө, жүрөк, дем алуу, ашказан, учук ооруларында чай катары ичишкен. Ошондой эле эстен танганда жыттата турган дары катары колдонуп келишкен.

Көкөмерен жуубасын,
Баары жандар билгени,
Мамырынын дарысын.
Пайда кылды кудайым,
Чүй ичинде баарысын [5].

Байтерек (*Populus*). Байтеректен алынган сүт, адамга күч-кубат барүүчү баалуу азык болуп эсептелинген. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында «өмүр дарагы» деп айтылган.

Кагылайын байтерек,
Аксыз калдым сүт берчи.
Өскөн отум тамызчы,
Өлгөн жанды тиргизчи,
Үзүлүп кеттим улачы [2].

Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында дарактарга байланышкан көптөгөн жомоктор, аңыздар, легендалар, уламыштар, макалдар жашайт. Алсак, Искендер

Зулкарнайндын (Александр Македонскийдин чыгыш элдериндеги аты) арча жөнүндөгү уламышы; жаңгак, карагай, табылгы ж.б. дарактар жөнүндө түрдүү аңыздар айтылган. Булар жөнүндө билген кыргыз эли өсүмдүктөргө жандуу карап, аяр мамиле жасашкан. Эпостук маалыматтардан улам бир кездерде кыргыздар байтеректи же чынар теректи ыйык деп санагандыгын билебиз. «Эр төштүк» эпосунда жер астындагы дүйнөдө тамыры жердин жети катмарына кирип, төбөсү көк тиреген мунардай сүрөттөлөт. Мифологияда бул дүйнө дарагы деген ат менен белгилүү болуп, асман (дарактын учу, сөңгөгү, тамыры), жер (ортоңку бөлүгү) жана жер алды (төмөнкү бөлүгү) дүйнөлөргө дал келүү менен ааламдын символдук элесин берген [3]. Дүйнө дарагы кыргыз фольклорунда да даана байкалат.

Мисалы, Ош областынын Ноокат районуна караштуу Алтын-Казык орто мектебинде «Жаш фенолог» - деген ийрим уюштурулган. Анын мүчөлөрү фольклордук материалдарды, өсүмдүктөргө байланышкан элдик ырым- жырымдарды, жыл мезгилин өсүмдүктөр аркылуу аныктоонун белгилерин, өсүмдүктөр тууралуу макал-лакаптарды, элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн, уламыштарды, жаңылмачтарды, ырларды жана башкаларды чогултушат. Жыйналган материалдардын чындыгы байкоо процесстеринде аныкталып, класстык альбомго жана табият таануучулук күндөлүктөргө белгиленип коюлат. Ушул максатта «Табиятка саресеп: Эл билгенди билдинби? Эл туйганды туйдунбу?» деген темада альбом түзүлүп бурчтар уюштурулат. Окуучулар тарабынан жыйналган материалдар табият таануу бурчтарын, «Табият тууралуу элдик акылмандык», «Эл таанып билген табият» деген аталыштагы альбомдордо этноботаникалык мурастарды жөнүндөгү маалыматтар жыйналды. Өсүмдүктөргө байланышкан бир топ макалдарды чечмелеп берүү менен өсүмдүктөрдүн сырларына болгон кызыгуулар күчөтүлдү.

Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикирине ылайык, балдар теориялык жактан алган билимдерин реалдуу турмушка пайдалана билүүсү зарыл [3]. Демек, окуучуларга салттуу билимдерди сактоо жана өнүктүрүү үчүн атайын дары өсүмдүктөрдү өстүрүү менен табият таануучулук бурчтарын уюштуруу өтө маанилүү. «Өсүмдүктөр тууралуу табышмактар» деген темага альбом даярдоо жөнүндөгү тапшырмага төмөндөгүдөй макалдарды топтошкон.

Өсүмдүктөр болбосо жашоо болбойт.

Дары-чөптөн, акча-көптөн.

Аркар от тапсам атам өлбөйт,

Бурма караны тапсам энем өлбөйт.

Билгиң келсе менин атым бурма кара,

Бардык ооруларга даба болбосом бетим кара [8].

Дарылык касиети бар өсүмдүктөр тууралуу салттуу билимдерди изилдөөнү көздөп «*Жаратылыш тартуулаган дары өсүмдүктөр*» деген тапшырма берилди. Мында гербарийге жыйналган жана кадимки эле өсүп турган өсүмдүктөрдү демонстрациялоодо аларды кантип жыйноо, кургатуу керектигине, ал өсүмдүктөрдү эл кандайча атагандыгына жана алар жашап жаткан чөлкөмдө кандай өсүмдүктөрдүн түрлөрү бардыгына, ошол өсүмдүктөргө байланышкан мурда кандай ырымдар болгонуна көңүл бөлүндү. Бул изилдөөнү жүргүзүп жаткан учурда жаратылыштын жашыл дүйнөсүндөгү дээрлик бардык өсүмдүктөрү пайдалуу экендигин билишти жана кээ бир өсүмдүктөр жок болуу коркунучунда тураарын айтып, аны сактап калуу керектигин айтышты. Өсүмдүктөрдүн дарылык касиеттери боюнча ата - энелеринен сурап, төмөндөгү ыр саптарын чогултушкан.

Адамга пайда болсун деп, табият берген белегин.

Ар түрдүү дары чөптөр бар, аткарган элдин керегин.

Байыртан кыргыз элибиз, колдонуп келген аларды.

Ооруганда күчтүү экен, дарылык таасири аларга.

Атасак бирден аттарын, адырашман, ит мурун,

Чычырканак, миң тамыр, андан да жакшы кырк муун.
Андыктан баарын билели, кадырлап чөптү жүрөлү.
Дары экен бардык өсүмдүк, баркына жетип жүрөлү.
Каары адамдын дарысы, шабдалынын барысы.
Пайда болот денеде, клетканын жаңысы.
Өрүк эккен эп экен, витамини көп экен,
Айтканындай апамдын, бал каймака тең экен [8].

Кыргыз эли илгертеден табият менен эриш-аркак жашап, анын байлыктарынын баары адам баласына кызмат кылышын аңдап билишкен. Оору-сыркоолорун өздөрү даарылап алышкан.

Жаратылышта өскөн чөптөрдүн дарылык касиети жөнүндө «Биз саякатка чыгабыз», «Өсүмдүктөрдү баалайлы», «Дары чөптөрдүн пайдасы», «Чыгармаларда дары чөптөрдүн чагылдырылышы» жана башка темадагы тарбиялык сааттарды өтүү менен окуучулардын таанымын жогорулатуу жана этноботаникалык билимдерди чогултуу максатында тарбиялык сааттар өтүлдү.

Биз бул салттуу билимдерди баалап, урпактарга сактап даназалоону жана турмуш тиричиликте пайдаланууну улантуубуз керек. Ал үчүн мектепте окутулуучу өсүмдүктөрдүн биологиясы курсуна кыргыздардын салттуу билимдериндеги баалуу өсүмдүктөр жөнүндө маалыматтарды киргизүү жана дары өсүмдүктөргө байланышкан ар түрдүү темадагы класстан тышкаркы иштерди өтүү зарылдыгы келип чыгат.

Адабияттар:

1. **Алимбаева, П.К.** Лекарственные растения [Текст] / Ж.С. Нуралиева, З.С. Арбаева // Киргизии. - Фрунзе. М.: 1990
2. **Молдо Кылыч** Казалдар [Текст] - Ф.: 1991.
3. Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: Дары чөптөрдүн сырлуу дүйнөсү, Б.: 2010
4. Үчүнчү миң жылдыктын босогосунда түрк цивилизациясы. Эл аралык илим. С. Орозбак уулунун варианты 2-басылыш. Кыргызстан-1978.
5. Көрүнүш. Борбордук Азиянын биомаданий түркүндүүлүгүнүн жыйнагы: Кыргызстан – Б.: 2010
6. Конгресстин материалдары. – Б.: 2003.
7. Gruenwald, 2010.
8. Мектепте өтүлгөн иш чаралардын материалдары.